

บทที่ 1

บทนำ

1. หลักการและเหตุผล

พื้นที่สูงของประเทศไทยเป็นแหล่งของความหลากหลายทางชีวภาพที่สำคัญของประเทศ มีบทบาทสำคัญต่อชีวิตประจำวันของชุมชนที่อยู่รอบป่า ชุมชนบนพื้นที่สูงได้ใช้ประโยชน์จากพืชพรรณธรรมชาติจากป่าในรูปแบบต่างๆ ทั้งทางตรงและทางอ้อม ไม่ว่าจะเป็นแหล่งอาหาร สมุนไพร สีย้อมธรรมชาติ ไม่ใช่สอย และไม่ให้พลังงาน เป็นต้น สามารถสร้างรายได้เสริมจากการเก็บหาของป่า และสร้างความมั่นคงทางด้านอาหารของชุมชนที่มีรายได้น้อยและอยู่ห่างไกล แต่ในปัจจุบันทรัพยากรความหลากหลายทางชีวภาพของชุมชนบนพื้นที่สูงลดน้อยถอยลง จากการที่ทรัพยากรธรรมชาติเหล่านี้ถูกนำไปใช้ประโยชน์จำนวนมาก โดยขาดการปลูกทดแทนหรือบำรุงรักษา ก่อให้เกิดความเสื่อมโทรมอย่างต่อเนื่อง ประกอบกับการลดลงของพื้นที่ป่า เพื่อนำไปใช้ประโยชน์ด้านการเกษตร ธุรกิจการท่องเที่ยว รวมทั้งผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงของสภาพภูมิอากาศและภัยพิบัติทางธรรมชาติ ตลอดจนการที่ชุมชนขาดความตระหนักและเห็นคุณค่าของพืชท้องถิ่น การไม่ทราบถึงวิธีการนำมาใช้ประโยชน์ รวมทั้งขาดการสืบทอดและการถ่ายทอดองค์ความรู้และภูมิปัญญาการใช้ประโยชน์พืชท้องถิ่นสู่คนรุ่นใหม่ ทำให้พืชท้องถิ่นสำคัญบางชนิด เริ่มหายากหรือใกล้สูญหายไปจากชุมชน ส่งผลกระทบต่อฐานทรัพยากรธรรมชาติและ ความหลากหลายทางชีวภาพที่ใช้เป็นต้นทุนในการพัฒนาประเทศในอนาคตได้

สถาบันวิจัยและพัฒนาพื้นที่สูง (องค์การมหาชน) ได้ดำเนินงานวิจัยด้านการอนุรักษ์ พันธุ์ ภูมิปัญญาท้องถิ่นและความหลากหลายทางชีวภาพของชุมชนบนพื้นที่สูง เพื่อการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน มาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2550 โดยน้อมนำแนวพระราชดำริในรัชกาลที่ 9 เกี่ยวกับธนาคารอาหารชุมชน (Food Bank) มาเป็นแนวทางในการดำเนินงาน โดยเป็นงานวิจัยเชิงปฏิบัติการ (Participatory Action Research) เน้นกระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชน และการสร้างกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนไปพร้อมกัน โดยระยะที่ผ่านมา แบ่งการดำเนินงานวิจัยออกเป็น 3 ระยะ ได้แก่ **ระยะที่ 1** (พ.ศ. 2550-2554) เน้นการรวบรวมองค์ความรู้ ภูมิปัญญาท้องถิ่น และความหลากหลายทางชีวภาพของชุมชน รวมทั้งการฟื้นฟูฐานทรัพยากรพืชท้องถิ่นเพื่อเป็นแหล่งอาหารและยาสมุนไพรของชุมชน **ระยะที่ 2** (พ.ศ. 2555-2559) เน้นการถ่ายทอดองค์ความรู้และส่งเสริมการใช้ประโยชน์พืชท้องถิ่นสู่ชุมชน การพัฒนาหลักสูตรท้องถิ่น การสร้างผู้รู้รุ่นใหม่ในการสืบทอดองค์ความรู้ รวมทั้งการศึกษาวิธีการเพาะปลูกพืชท้องถิ่นสำคัญ **ระยะที่ 3** (พ.ศ. 2560-2564) เน้นการขยายผลหลักสูตรท้องถิ่นสู่ชุมชน/โรงเรียน การศึกษาแนวทางการดำเนินงานเพื่อปกป้องคุ้มครองภูมิปัญญาท้องถิ่นและความหลากหลายทางชีวภาพของชุมชน การพัฒนาต่อยอดพืชท้องถิ่นเพื่อสร้างรายได้ และการพัฒนาระดับชุมชนให้เป็นต้นแบบด้านการอนุรักษ์ พันธุ์ ความหลากหลายทางชีวภาพ เพื่อการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน

ในระยะที่ผ่านมา (พ.ศ. 2550-2561) มีการดำเนินงานวิจัยร่วมกับชุมชนในพื้นที่โครงการหลวง พื้นที่โครงการพัฒนาพื้นที่สูงแบบโครงการหลวง และพื้นที่โครงการรักษาน้ำเพื่อพระแม่ของแผ่นดิน รวม 88 ชุมชน (10 ชาติพันธุ์) ใน 8 จังหวัด ได้แก่ เชียงใหม่ เชียงราย น่าน แม่ฮ่องสอน อุตรดิตถ์ พิษณุโลก ตาก และกาญจนบุรี โดยมีผลการดำเนินงานสรุป ดังนี้

- 1) รวบรวมองค์ความรู้และภูมิปัญญาการใช้ประโยชน์พืชท้องถิ่น รวม 7,141 รายการ สามารถจัดจำแนกชนิดพืชตามหลักอนุกรมวิธานได้ 1,262 ชนิด และมีอีกหลายชนิดที่ยังไม่สามารถจำแนกได้ตามหลักอนุกรมวิธาน

- 2) มุ่งองค์ความรู้การเพาะขยายพันธุ์ การปลูก และการปฏิบัติรักษาพืชท้องถิ่น จำนวน 14 ชนิด
- 3) สนับสนุนชุมชนในการปลูกฟื้นฟูพืชท้องถิ่น รวม 950 ชนิด แบ่งเป็นปลูกเสริมในครัวเรือน 5,170 ครัวเรือน พื้นที่เกษตร 135 ไร่ และพื้นที่ป่า 2,188 ไร่
- 4) สังเคราะห์และคัดเลือกพืชที่มีศักยภาพเป็นแนวทางในการศึกษาและพัฒนาต่อยอดเพื่อเพิ่มมูลค่า จำนวน 186 ชนิด แบ่งกลุ่มพืชออกเป็น 5 กลุ่ม ได้แก่ พืชอาหาร ชาชงสมุนไพร สีย้อมธรรมชาติ ชีวภัณฑ์เกษตร และผลิตภัณฑ์เวชสำอาง
- 5) การสร้างความตระหนักและให้ความรู้ โดยการถ่ายทอดองค์ความรู้และการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ด้านการเพาะขยายพันธุ์และการใช้ประโยชน์พืชท้องถิ่นให้กับชุมชน รวม 6,280 คน และเกิดการพัฒนาผู้รู้รุ่นใหม่ จำนวน 229 คน
- 6) พัฒนาหลักสูตรท้องถิ่นด้านการอนุรักษ์ ฟื้นฟู และใช้ประโยชน์ความหลากหลายทางชีวภาพ 2 หลักสูตร ในระดับชุมชนและโรงเรียน
- 7) การสนับสนุนให้มีศูนย์รวบรวมองค์ความรู้ให้เป็นแหล่งเรียนรู้และจัดแสดงการใช้ประโยชน์จากความหลากหลายทางชีวภาพในระดับชุมชน 12 แห่ง
- 8) การจัดเก็บข้อมูลความหลากหลายทางชีวภาพในระบบฐานข้อมูล 1 ระบบ สื่อเผยแพร่องค์ความรู้ 55 เรื่อง และมีทรัพย์สินทางปัญญาจากงานวิจัย จำนวน 5 รายการ
- 9) มีกลุ่มสมาชิกสร้างรายได้จากการเพาะขยายพันธุ์ ปลูก และแปรรูปพืชท้องถิ่น จำนวน 79 ราย รายได้รวม 1,430,500 บาท

โครงการวิจัยได้กำหนดหลักเกณฑ์เพื่อประเมินความสำเร็จของการดำเนินงานร่วมกับชุมชน ประกอบด้วย 1) ร้อยละของจำนวนครัวเรือนที่เข้าร่วมการอนุรักษ์ ฟื้นฟู 2) ร้อยละชนิดพืชหายาก/ใกล้สูญหายจากชุมชน ที่ได้รับการฟื้นฟู 3) ร้อยละของชนิดพืชและปริมาณที่ได้รับการฟื้นฟูของพืชที่ชุมชนต้องการฟื้นฟูทั้งหมด 4) การมีกลุ่มอนุรักษ์ฟื้นฟูและมีกิจกรรมการดำเนินงานของกลุ่มต่อเนื่อง พบว่าแต่ละพื้นที่มีระดับความสำเร็จที่แตกต่างกัน รวมทั้งมีระยะเวลาการเริ่มเข้าไปดำเนินงานวิจัยที่แตกต่างกัน ซึ่งในปี พ.ศ. 2561 ได้มีการดำเนินกิจกรรมต่อเนื่องในพื้นที่เดิมเพื่อยกระดับการพัฒนาชุมชนให้เป็นต้นแบบ โดยมีการสนับสนุนจัดตั้งเป็นองค์กรชุมชนเพื่อขับเคลื่อนกิจกรรมด้านการอนุรักษ์ ฟื้นฟู และส่งเสริมการใช้ประโยชน์พืชท้องถิ่นในชุมชนอย่างต่อเนื่อง

ดังนั้นในปี พ.ศ. 2562 จึงจำเป็นต้องดำเนินงานวิจัยแบ่งออกเป็น 2 กลุ่ม คือ ประเด็นงานวิจัยต่อเนื่อง ได้แก่ 1) การพัฒนายกระดับชุมชนให้เป็นต้นแบบด้านการอนุรักษ์ ฟื้นฟู และใช้ประโยชน์ความหลากหลายทางชีวภาพอย่างยั่งยืน 2) การศึกษาการขยายพันธุ์และเขตกรรมพืชท้องถิ่นหายากและพืชมีศักยภาพ 3) การสนับสนุนและผลักดันชุมชนให้มีการปกป้องคุ้มครองพืชท้องถิ่นโดยกระบวนการมีส่วนร่วม 4) การศึกษาและพัฒนากลุ่มเกษตรกรผู้ปลูก/ผลิตเมล็ดพันธุ์พืชท้องถิ่นที่มีศักยภาพเพื่อเสริมรายได้ 5) การขยายผลหลักสูตรท้องถิ่น (ชุมชน/โรงเรียน) และการขยายผลการอนุรักษ์ ฟื้นฟูพืชท้องถิ่น สู่นพื้นที่ใหม่ และ ประเด็นงานวิจัยใหม่ ได้แก่ 1) การศึกษาและพัฒนาแหล่งปลูกพืชท้องถิ่นเพื่อทดแทนการเก็บหาจากป่า 2) การศึกษาปัจจัยที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงสภาพป่าของชุมชนตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันเพื่อนำไปสู่การจัดการป่าเพื่อการอนุรักษ์ ฟื้นฟูที่เหมาะสม และ 3) การประเมินมูลค่าจากการอนุรักษ์ ฟื้นฟู พืชท้องถิ่นและความหลากหลายทางชีวภาพของชุมชน ทั้งนี้โครงการวิจัยนี้ ยังมีการดำเนินงานเพื่อให้สอดคล้องกับเป้าหมายการพัฒนาที่ยั่งยืน (SDGs) เป้าประสงค์ที่ 15.4 ว่าด้วยการอนุรักษ์ระบบนิเวศภูเขา รวมถึงความหลากหลายทางชีวภาพ เพื่อเพิ่มขีดความสามารถเพื่อให้เกิดประโยชน์ที่สำคัญเกี่ยวกับการพัฒนาที่ยั่งยืน เป้าประสงค์ที่

15.5 ดำเนินการอย่างเร่งด่วนและมีความสำคัญ ในการลดการเสื่อมสภาพของแหล่งที่อยู่อาศัยตามธรรมชาติ หยุดการสูญเสียความหลากหลายทางชีวภาพ ภายในปี พ.ศ. 2563 ปกป้องและป้องกันการสูญพันธุ์ของสายพันธุ์ที่ถูกคุกคาม และเป้าหมายที่ 15.6 สนับสนุนความเท่าเทียมและยุติธรรมในการใช้งานร่วมกันของผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นจากการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรพันธุกรรมและส่งเสริมการเข้าถึงที่เหมาะสมไปยังแหล่งทรัพยากรดังกล่าวตามที่ตกลงกันในระดับสากล และยุทธศาสตร์ชาติ 20 ปี (พ.ศ. 2561-2580) ยุทธศาสตร์ที่ 5 ด้านการสร้างการเติบโตบนคุณภาพชีวิตที่เป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อมเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน ที่เน้นการจัดระบบการอนุรักษ์ พันธุ์ และป้องกันการทำลายทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม รวมทั้ง แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 12 (พ.ศ. 2560-2564) ซึ่งมีเป้าหมายในการอนุรักษ์ พันธุ์ สร้างความมั่นคงของฐานทรัพยากรธรรมชาติ ความหลากหลายทางชีวภาพ และสร้างสมดุลระหว่างการอนุรักษ์และการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนและเป็นธรรม

2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- 2.1 เพื่อศึกษาและพัฒนาชุมชนต้นแบบด้านการอนุรักษ์ พันธุ์ และใช้ประโยชน์จากความหลากหลายทางชีวภาพ และการขยายผลสู่วงกว้าง
- 2.2 เพื่อศึกษาและพัฒนาการปลูกพืชท้องถิ่นสำหรับการใช้ประโยชน์และการพัฒนาต่อยอดเชิงเศรษฐกิจ
- 2.3 เพื่อศึกษารูปแบบการจัดการที่เหมาะสมในการอนุรักษ์และฟื้นฟูพืชท้องถิ่นในป่ารอบชุมชน
- 2.4 เพื่อศึกษาและพัฒนาการปกป้องคุ้มครองพืชท้องถิ่นและความหลากหลายทางชีวภาพโดยกระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชน

3. ขอบเขตโครงการวิจัย

- 3.1 การศึกษาและพัฒนาชุมชนต้นแบบด้านการอนุรักษ์ พันธุ์ และใช้ประโยชน์จากความหลากหลายทางชีวภาพ และขยายผลการอนุรักษ์ พันธุ์ และใช้ประโยชน์จากความหลากหลายทางชีวภาพสู่วงกว้าง จำนวน 5 ชุมชน โดยดำเนินงานในพื้นที่โครงการหลวง 3 แห่ง และโครงการพัฒนาพื้นที่สูงแบบโครงการหลวง 2 แห่ง
- 3.2 การศึกษาและพัฒนาการปลูกพืชท้องถิ่นเพื่อการใช้ประโยชน์และการพัฒนาต่อยอดเชิงเศรษฐกิจอย่างน้อย 3 ชนิด โดยดำเนินงานในพื้นที่โครงการหลวง 2 แห่ง และโครงการพัฒนาพื้นที่สูงแบบโครงการหลวง 5 แห่ง
- 3.3 การศึกษารูปแบบการจัดการในการอนุรักษ์และฟื้นฟูพืชท้องถิ่นในป่าธรรมชาติของชุมชน ในพื้นที่โครงการพัฒนาพื้นที่สูงแบบโครงการหลวง 3 แห่ง
- 3.4 การศึกษาและพัฒนาการปกป้องคุ้มครองพืชท้องถิ่นและความหลากหลายทางชีวภาพโดยกระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชน จำนวน 1 ชุมชน